

א. אלינר / ירושלים

על שינויי הנוסח והסידורים השונים

פילוג הנוסחים

הדבר התחיל כנראה בסוף תקופת האמוראים (מסביב לשנת 500 לסה"ג) או בתחילת תקופת הגאונים. בחופי הים התיכון היו קיימות כבר קהילות יהודיות, שמרחקן מן המרכזים היהודיים (ארץ ישראל ובבל) היה רב ועצום בשביל הימים ההם. יהודים בודדים נדדו לאספמיה (ספרד), פרובינציה (דרום צרפת), חופי אפריקה הצפונית ובייחוד לרומא ולאיטליה כבר שנים רבות לפני חורבן בית שני (70 לספה"ג). קל וחומר שהיו קיימות קהילות במצרים, בייחוד בעיר אלכסנדריה, שבה היה קהל יהודי גדול מאד מאז נוסדה העיר בימי אלכסנדר מוקדון (במאה הרביעית לפנה"ס).¹

היהודים האלה קיימו את מצוות התורה כפי יכולתם, וביניהן גם את מצוות התפילה. כדרךם של אבותינו, שלא כתבו דברי תורה שבעל-פה², היו אומרים את תפילותיהם בעל פה³. מי שאינו יודע לומר את התפילה בעצמו, שומע מפי אחרים ויוצא ידי חובתו — ולשם זה שליה ציבור חוזר בקול רם על התפילה שהתפללו הציבור בלחש. מובן שיכלו להיות שינואים במלים בודדות או בפרטים קטנים בין דברי מתפלל אחד למשנהו. גם מצד הדין אין כלל דרישה לשמור על נוסח קבוע בתפילה, כי אם רק בצורה הכללית הקובעת את אופיין של הברכות.⁴

במשך הזמן ובמרוצת הדורות התרגלו במקום אחד לומר את דברי התפילה

1 תיאור של ביהכ"ג באלכסנדריה של מצרים בימי התנאים תמצא במסכת סוכה נא, ע"ב (ובספר האגדה בעמ' קג).

2 "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב" — גיטין ס, ע"ב.

3 והחמירו בכתיבתן עד שאמרו: "כותבי ברכות כשורפי תורה" (שבת קטו, ע"ב ע"ש, והוא מן התוספתא פ"ג).

4 כגון: "מקום שאמרו לחתום אינו רשאי שלא לחתום וכן להפך" (משנת ברכות א, ד); "וצריך שיאמר מעין חתימה סמוך לחתימה" (פסחים קד, ע"א); "וכל שלא אמר 'אמת ויציב' שחרית ראמת ואמונה' ערבית לא יצא ידי חובתו" (ברכות יב, ע"א) — ועוד כאלה.

במלים אלה ואלה, ובמקום אחר במלים אחרות⁵ וזהו כנראה המקור הראשון של חילופי הנוסחאות.

מנהגי אשכנז (איטליה) וספרד

סיבה נוספת של חילופי מנהגים נעוצה בשני המרכזים, שמהם היו יהודי התפוצות מקבלים את הדרכתם הרוחנית: חכמי ארץ ישראל ומנהגיהם וישיבות בבל ומנהגיהן. הקהילות היהודיות באיטליה צמחו כנראה בתחילה משבויי ירושלים שהובאו ע"י טיטוס אחרי חורבן הבית, וגם בדורות מאוחרים יותר היה הקשר העיקרי שלהם עם ארץ ישראל. שם פרח הפיוט, שם עסקו בדרשות וחיברו מדרשים – ובדינים רבים שיש בהם חילוקי דעות בין התלמוד הבבלי והירושלמי פסקו שם כהירושלמי.

לעומת זה עמדו הקהילות שבמערב הים התיכון (ספרד וצפון אפריקה) תחת השפעתן של ישיבות בבל, גאוניהן וחכמיהן, שהרי סוף סוף הישיבות הבבליות היו הגדולות והחשובות בעולם היהודי, התלמוד הבבלי הוא משוכלל ומעובד יותר מן הירושלמי שנחתם ונערך תחת לחץ שמדות וגוירות, ולכן הלכה כמותו בכל מקום שהוא חולק על הירושלמי – ובסופו של דבר הוכר התלמוד הבבלי על ידי כל ישראל כ"התלמוד שלנו". במשך הדורות הגיעו לספרד בודדים מחכמי בבל, וזה חיזק עוד יותר את הקשר בין שתי הגלויות האלה ואת יניקתן של קהילות ספרד מן המרכז שבבבל.

צריך לזכור שבמשך תקופה ארוכה עמדו גם ספרד וצפון אפריקה וגם בבל תחת שלטון מושלים מוסלמיים, ואילו ארץ ישראל ורוב ארצות אירופה היו תחת שלטון נוצרי. זה הקל על הקשר בין ספרד לבבל מצד אחד ובין איטליה ואשכנז לארץ ישראל מן הצד השני.

מקור שינוי המנהגים

נראה שרוב ההבדלים בין אשכנז לספרד יכולים להתבאר מתוך קשר הגלויות לשני המרכזים שבמזרח. ההבדלים בין המרכזים האלה מקורם אולי בהבדלים שהיו קיימים בארץ ישראל עוד לפני החורבן ופיזור העם בתפוצות. כך הוא הדבר כנראה בנוגע להברה האשכנזית והספרדית, שהאשכנזים מבטיאים כל קמץ בשווה (o). בין אם הוא גדול או קטן והוגים את החולם במבטא אחר, ואילו הספרדים מבדילים בין קמץ גדול שביטוייו כמו פתח ארוך (ā)

5 כמובן אין שמץ של חילופי נוסחאות בין הקהילות כמקראות שכתפילה, במזמורי תהלים ובפרשיות אחרות אי פסוקים בודדים שנכללו בתפילה. הללו לקוחים מתוך כתבי הקודש הנמצאים בכתב בידי כל ישראל – ואין הבדלי נוסחאות התפילה משפיעים עליהם.

ובין קמץ קטן (o) שביטוי הוא כמעט כביטוי החולם. המבטא הראשון (האש"כנוזי) הוא מבטאם של בני הגליל וצפון ארץ ישראל ואילו המבטא השני (הספרדי) הוא מבטאם של בני יהודה והדרום. הבדלים בין בני יהודה לבני גליל במנהגים ובהלכות היו כנראה רבים, ומקצתם נרשמו בספרות חז"ל (כגון בפרק ד של משנת פסחים⁶ ובתוספתא).

עם סוף תקופת הגאונים (בערך 1000 לסה"נ) בטלה תלותן של הקהילות במרכזים מרוחקים ובכל מדינה ובכל ציבור קמו חכמים וגדולי תורה שהיו מנהלים את בני עדותיהם בדרכי התורה.⁷ התחילה "תקופת הרבנים" ומעתה היתה האפשרות להתפצלות המנהגים (כמובן רק בעניינים שאינם הלכה פסוקה) רבה עוד יותר; נתגבשו סידורי תפילה השונים שינויים קלים זה מזה גם בעצם התפילות הקבועות, וביותר רבו השינויים בפיוטים שנוספו לתפילה עצמה בימי שבתות מצוינות (ראש חודש, חנוכה, ארבע פרשיות וכד'), בחגים, בתעניות (סליחות) ובימי תשובה.

סידורים ומחזורים, סליחות וקנינות אלה, שרבים מהם נשארו בכתב יד, ורק מקצתם נדפסו החל מהמצאת הדפוס (סוף המאה ה-15) חשובים עד מאד למחקר נוסחאות התפילה ולחקר הפיוט והשירה העברית.

הסידורים הנפוצים בדפוס

הסידורים המצויים היום בחנויות הספרים ובהם משתמשים המתפללים — הם מטיפוסים מועטים בלבד.

א. שנים הם מטיפוס נוסח אשכנז, ואפשר להכירם על פי סימנים מובהקים אחדים, שישנם רק בהם:

(א) בשבת אחר קריאת התורה יש בהם לפני "מי שברך" לקהל שתי נוסחאות של "יקום פורקן" בארמית — דבר זה אינו נמצא בכל הסידורים מן הטיפוסים האחרים.

(ב) בהוצאת ספר תורה בשבת ויום טוב אומר החזן פסוק "שמע ישראל"

6 קל להסביר איך נוצר שינוי המנהגים הנזכר שם במשנה ה (ביהודה היו עושין מלאכה בערבי פסחים עד חצות, ובגליל לא היו עושין כל עיקר): בני גליל שדרך ארוכה לפניהם היו עולים לרגל כמה ימים לפני החג ובערב פסח היו נמצאים כבר בירושלים מאז הבוקר ועשו כל היום — יום הקרבת קרבן פסח — מעין יום טוב. בני יהודה הקרובים לירושלים היו משכימים בערב פסח בכתיהם, מסיימים את מלאכתם ושמים לדרך פעמיהם להגיע לירושלים לזמן הקרבת הקרבן — לכן נקבע מנהגם לעשות מלאכה בערב פסח עד חצות.

7 כדאי להזכיר את סיפור ארבעת השבויים שבספר הקבלה להראב"ד וגם בספרי היסטוריה.

אחר כך "אחד (הוא) אלהינו" ואחר כך "גדלו לה' אתי" * ובחול מתחיל "גדלו".

(ג) בסדר קדושה שבחזרת הש"ץ נאמרים בימי חול וגם במנחה של שבת ויו"ט, בין פסוקי הקדושה רק משפטים קצרים: "לעומתם ברוך יאמרו" (או "משבחים ואומרים"), "ובדברי קדשך כתוב לאמר". בשבת ויו"ט בשחרית ישנן הרחבות פיוטיות המתחילות "או בקול רעש גדול" ואחר כך "ממקומך מלכנו תופיע"; במוסף של שבת ויו"ט ההרחבות מתחילות: "כבודו מלא עולם" ואחר כך "ממקומו הוא יפן ברחמים" (או "ברחמיו"). — הצורות האלה של קדושה ישנן רק בסידורים מן הטיפוס האשכנזי. וישנם עוד סימנים מובהקים שלא מנינו כאן.

הסידורים מן הטיפוס האשכנזי מצויים בשתי צורות עיקריות, האחת הנקראת "מנהג אשכנז" והשנייה הנקראת "מנהג ספרד".

1. "מנהג אשכנז" מקובל אצל האשכנזים הנקראים "מתנגדים" (לתנועת החסידות מיסודו של הבעש"ט) או "פרושים" והם בעיקר יוצאי מרכז אירופה ומערבה, ליטא, קצת ממחוזות רוסיה, חלק מהונגריה ועוד. מסימני ההיכר של סידורים אלה הם:

(א) ברכת "ברוך שאמר" קודמת לזמור "הודו לה' קראו בשמו".
 (ב) בקדיש "וימליך מלכותיה בחיכוך ובימיכוך" (ואינן שם המלים "ויצמח פורקניה ויקרב (קץ) משיחיה").

(ג) כל הקדושות שבחזרת הש"ץ פותחות "נקדש את שמך בעולם" ורק קדושת מוסף בשבת ויו"ט פותחת "נעריצך ונקדישך" וכו'.
 11. "מנהג ספרד" (האשכנזי) מקובל אצל האשכנזים הנקראים "חסידים" (ההולכים בשיטת ר' ישראל בעל שם טוב — נולד ב־1700 — ותלמידיו) והם בעיקר יוצאי פולין, גליציה, אוקראינה, חלק ממחוזות רוסיה, רומניה ועוד. מסימני ההיכר של סידורים אלה הם:

(א) פסוקי דזמרא מתחילים "הודו לה' קראו בשמו". אחרי זה עוד זמורים ופסוקים ("זמור שיר חנוכת הבית", "למנצח בנגינות", זמורים נוספים בשבת ויו"ט) — ורק אחרי כן באה ברכת "ברוך שאמר".
 (ב) בקדיש אחרי "וימליך מלכותיה" אומרים ויצמח פורקניה ויקרב (קץ) משיחיה.

(ג) כל הקדושות שבחזרת הש"ץ פותחות "נקדישך ונעריצך", רק הקדושות של כל המוספים (גם של ראש חודש וחול המועד) פותחות "כתר יתנו לך".

8 ואף על פי שבקצת קהילות אשכנז התחילו גם בשבת ויו"ט רק "גדלו" — נדפסים ככשי גם שני הפסוקים הראשונים בכל סידורי אשכנז.

כלל ישנן בסידורים אלה השפעות רבות של נוסח ספרד (לכן נקראו "מנהג ספרדי") ויש בהם גוונים רבים של תערובת נוסח אשכנז ונוסח ספרד.⁹ [בין סידורי "מנהג ספרד" תופס מקום מיוחד הסיפור הנקרא "נוסח האר"י", הנהוג בין חסידי חב"ד (ליובאוויטש), שנוסחאותיו מבוררות ביותר, כאשר יסד והכריע הרב ד' שניאור זלמן מלאדי (נולד בתק"ז 1747), בעל ספר התניא "שו"ע של הרב".

בין סימני ההיכר של סידור זה לעומת סידורי "מנהג ספרד" האחרים אפשר להזכיר:

(א) אין בו תפילה מוקדמת ("לשם יחוד" או "הגני מוכן") לפני עטיפת סלית ולפני הנחת תפלין.

(ב) בברכות השחר שלוש הברכות "שלא עשני...". נמצאות קרוב לסוף, לפני "המעביר שיגה".

(ג) בסיום ברכת יוצר אחרי הפסוק "לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו" באה מיד החתימה: "ברוך אתה ה' יוצר המאורות".

(ד) בסיום ברכת גאולה של שחרית (לפני שמונה עשרה), אחרי הפסוק "ה' ימלוך לעולם ועד" ממשיך "ונאמר גואלנו ה' צבאות שמו קדוש ישראל. בא"י גאל ישראל".

(ה) בשמונה עשרה של חול: "ולירושלים עירך... כאשר דברת, וכסא דוד עבדך מהרה בתוכה תכין ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם. בא"י בונה ירושלים".

(ו) במוסף של שבת: "תקנת (בקו"ף ולא בכ"ף) שבת וכו'".

ב. נוסח ספרד — משתמשים בו היהודים הנקראים "ספרדים" והם יוצאי ארצות צפון אפריקה, רוב הבלקן ותורכיה, סוריה, בבל, פרס, מצרים ועוד.

מסימני ההיכר המיוחדים לנוסח זה (המסומנים בכוכב משותפים לנוסח זה ולנוסח תימן, שעליו ידובר הלאה):

(א) בקדיש אחרי "דאמירן בעלמא" נמצא: "יהא שלמא רבא מן שמיא, חיים ושבע וישועה ונחמה ושיזבא ורפואה וגאולה וסליחה וכפרה וריוח והצלה לנו ולכל עמו ישראל ואמרו אמן".

9 דוגמאות בולטות של תערובת נוסחות אשכנז וספרד בסיפור מנהג ספרד האשכנזי אפשר לראות במקומות אלה בשמונה עשרה: לפני חתימת ברכת "חונן הדעת", בתוך ברכת "רפאנו", כ"השיבה שופטינו" — ויצדקנו בצדק ובמשפט", בסיום "שמע קולנו" — "כי אתה שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים", בסיום התפילה — "וטוב יהיה בעיניך לברכנו ולברך את כל עמך בית ישראל בכל עת ובכל שעה בשלומך כרוב עוז ושלום" — ועוד רבות אחרות.

(ב) בקדושה שבחזרת הש"ץ אין הרחבה גם בשחרית של שבת ויו"ט, כי אם רק "לעומתם משבחים ואומרים", "וביברי קדשך כתוב לאמר"; בקדושת מוסף של שבת ויו"ט ישנן ההרחבות "כבודו מלא עולם", "ממקומו הוא יפן ברחמיו", "שמע ישראל".

(ג) ברכת השנים בשמונה עשרה יש לה שתי נוסחאות: בקיץ היא מתחילה "לה ברכנו ה' אלהינו" ובחורף היא מתחילה "ברך עלינו", נאמר בה "ותן טל ומטר" והיא הרבה יותר ארוכה.

* (ד) ברכת בניין ירושלים שבשמונה עשרה מתחילה "תשכון בתוך ירושלים עירך כאשר דברת" וכו'.

* (ה) לפני תפילת המנחה בין בחול בין בשבת קוראים מזמור פד: "למנצה על הגתית לבני קרח מזמור. מה ידידות" וכו'.

(ו) במוסף של שבת ושל ראש חודש מזכירים את פסוקי הקרבן, אבל אין פסוקי קרבן במוספים של ימים טובים.

(ז) ברכת המזון מתחילה: "בא"י אמ"ה הוננו ולא ממעשינו, המפרנסנו ולא מצדקותינו המעדיף טובו עלינו, הון אותנו ואת העולם כולו" וכו'.

ג. נוסח איטליאני (מנהג בני רומא) נוהג בקצת קהילות איטליה וגם בבית הכנסת שנוסד על ידי יוצאי איטליה בירושלים. (בתקופת פריחתה של יהדות איטליה היו ברוב קהילותיה גם בתי כנסת שהתפללו בהם בנוסח ספרד וגם בתי כנסת של נוסח אשכנז).

בדרך כלל נוסח זה קרוב יותר מן האחרים לנוסח אשכנז, אך אפשר להכיר בסמיני היכר המיוחדים לו:

(א) בערבית ליל שבת אחרי "ברכו" מתחילה הברכה הראשונה: "בא"י אמ"ה אשר כלה מעשיו ביום השביעי ויקראהו שבת קודש וכו' בורא יום (יוםם) ודילה, גולל אור" וכו'.

הברכה אחרי קריאת שמע של ערבית בליל שבת מתחילה: "אמת ואמונה בשביעי (קיימת) גזרת דברת, הקשבנו ושמענו זכור" וכו'.

(ב) במזמורים הנוספים בשבת מפסוקי דומרה נמצא "מזמור לתודה" (תהלים ק) ואחריו הלל הגדול (קלו) ורק אחרי כמה מזמורים אחרים המזמור שלפניו (קלה) "הללויה הללו את שם ה'" — וכל זה לפני "ברוך שאמר".

(ג) בברכת המזון הברכה השלישית חותמת "בא"י בונה ברחמיו בנין ירושלים אמך". ואחרי זה נוסף: "בחינו במהרה בימינו ויבוא גואל ויגאלנו ותבנה עיר ציון ותכון העבודה בירושלים" — ואחרי זה מתחילה הברכה הרביעית.

ד. נוסח תימן — לפיו מתפללים רבים מיוצאי תימן (קהילות רבות בתימן התפללו בנוסח ספרד).

עיקרו של הנוסח הזה הוא כנראה ארץ ישראלי, ולכן יש בו פרטים הרבה הקרובים לנוסח אשכנז. אך הוא הושפע הרבה גם מגאוני בבל (סידור רב סעדיה גאון) ובייחוד מהרמב"ם, ואחרי כן חדרה לתוכו גם השפעת הסידור נוסח ספרד.

סימני היכר מיוחדים לסידור זה (הנקרא "תכלל" מלשון "כלל" — מעין "מחזור") הם אלה:

- (א) בברכות השחר אין בו ברכת "הנותן ליעף כח".
 (ב) בימי החול אינו מרבה בפסוקי דומרא, כי אם רק: "ברוך שאמר, מזמור לתודה, יהי כבוד, אשרי — תהלה לדוד" וכו'.
 (ג) בקדיש: "וימלוך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה ויפרוק עצמה בחיכון" וכו'.
 (ד) בקדיש אחרי "דאמירן בעלמא": "יהא שלמא רבא מן שמיא וסיעתא ופורקנא ורווחא וחנא וחסדא ורחמי עליכון ועלנא ועל כל קהלהון דכל בית ישראל לחיים ולשלום ואמרו אמן".
 (ה) בכל קדושה שבחזרת הש"ץ ישנן ההרחבות: "כבודו והודו מלא העו"לם" וכו', "ממקומך מלכנו תופיע" וכו' — גם במוסף של שבת ויו"ט, ואין פסוק "שמע ישראל" בקדושה.
 (ו) ברכת השנים בשתי גוסחאות: ארוכה לחורף וקצרה לקיץ, ושתייהן מתחילות "ברכנו ה' אלהינו בכל מעשה ידינו".
 (ז) התחנן שאחר שחרית ומנחה בימי חול מתחיל "לפניך אני כורע ומשתחוה ומתחנן".
 יש בו שינויים רבים, גם בנוסח גם בניקוד, שאינם בשאר כל הסידורים.

סידורי תפילה קדמונים

התפילה והברכות הן חלק מן התורה שבעל פה ולכן לא נכתבו במשך זמן רב¹⁰, אך ברור הדבר שהיו ידועות ושגורות על פי המתפללים. מתוך הכתב יכלו לקרוא רק פסוקים או פרשיות מכתבי הקודש, שהם כוללים בסדר התפילה. דוגמה לזה נמצאה במצרים בפיסת נייר, הידועה בשם "פפירוס נאש"¹¹ שעליה כתובים עשרת הדברות והתחלת קריאת שמע, כי כך כנראה היה סדר תפילתם בזמן הבית (עי' משנת תמיד פ"ה, מ"א).

¹⁰ עי' לעיל עמ' 392 בהערות 2 ו-3.

¹¹ צילום ממנו וקצת דברים עליו תמצא בקובץ מעינות ו', המוקדש לחג השבועות, בעמודים 89-91.

מדורות התנאים והאמוראים לא נשמר שום סידור, אך במשנה ובתוספתא¹² וכן בתלמוד הירושלמי והבבלי¹³ — בייחוד במסכת הראשונה שבכל אלה, היא מסכת "ברכות" — מדובר הרבה בעניני תפילה וברכות, מובאים שם ביטויים וחלקים מן התפילה השגורה על פי הכל, אבל אין בכל אלה סידור תפילה שלפיו אפשר להתפלל.

יותר על סדרי תפילה ונוסחותיה נאמר במסכת סופרים¹⁴, שעיקר עניינה הלכות ספר תורה וכתבי הקודש וקריאתם, וממילא היא עוסקת גם בסדרי בית הכנסת, תפילה בציבור וחזן ומעתיקה כמה תפילות וברכות במילואן. אף על פי שמסכת סופרים משמשת כמקור קדמון לפוסקים בדיונייהם בעניני תפילה ונוסחותיה, אין אנחנו קובעים הלכה בכל מקום לפיה, ולכן אפשר למצוא בה הרבה מנהגים ונוסחות שאין להם עוד זכר היום — רובם מנהגי ארץ ישראל קדומים.

רק כאשר התירו לכתוב דברי תורה שבעל פה משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תמורה יד, ע"ב) נתפשט ההיתר גם על כתיבת ברכות. הסידור הקדום ביותר שבידנו, שבו כתובים נוסחות תפילה הוא סדר מאה ברכות של רב נטרונאי גאון (לפני יותר מ-1100 שנים), שנשאל כיצד אנו מקיימים מה שאמרו חז"ל (מנחות מג, ע"ב): "חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום" — והוא השיב ברשימה של מאה ברכות שבכל יום, אבל אין בתשובתו סדר תפילה שלם.

סידור תפילה ממש הוא סידור רב עמרים גאון, שנשלח לספרד שנים אחדות אחרי תשובת רב נטרונאי גאון, ואולי כתוצאה ממנה, שהיא עוררה את בני הקהילה לבקש מן הגאון סידור שיכלול את כל סדר התפילות. הסידור הזה נדפס בימינו פעמים אחדות, אבל נמצאים בו דברים רבים (בייחוד פיוטים) המאחרים מזמנו של הגאון ולא יכלו להיכתב על ידו. עיקרו של הסידור הוא לפי הנוסח הנקרא היום "נוסח ספרד", והפוסקים מרבים להשתמש בו לשם בירור של דיוקים והלכות של תפילה.

סידור שונה מזה הוא סידור רב סעדיה גאון (חי אחרי שנת 900), שהיה פעם נפוץ מאד בכתבי יד, אבל אחר כך נשתכח ונשאר רק בספריות. לפני זמן מועט¹⁵ נדפס בפעם הראשונה ועורר עניין רב. זה אינו רק סידור

12 נערכו עריכה אחרונה בערך בשנת 200 לספה"נ. 13 שנערך בערך בשנת 500. 14 נערכה כנראה בתחילת תקופת הגאונים — בערך 600 — ונדפסת כמעט בכל ש"ס בבלי אחרי מס' עבודה זרה ואבות, ויצאה גם במהדורות מיוחדות (באחרונה ע"י היגרי, ניו-יורק, תרצ"ז).

15 בשנת תש"א (1941) בירושלים, בהוצאת "מקצו נרדמים", למלאת אלף שנים לפטירתו של הגאון.

בלבד, אלא אוסף גדול של הלכות וענינים השייכים לכל ברכה ולכל תפילה, מסודרים בסדר מקורי וגאוני, ובהם משובצים — מלבד הברכות והתפילות הקבועות — הרבה פיוטים לחגים ולתעניות (סליחות), רובם חיבר רב סעדיה גאון עצמו.

גם גדולי הדורות הבאים חיברו סידורים, שמקצתם הגיעו לידנו. כן נדפס בשנת תרע"ב (1912) סידור רש"י, המכיל הלכות ופסקים, אשר כפי הנראה נאספו על ידי תלמידי רש"י.

ביותר נתפרסם "מחזור ויטרי", שחיברו רבנו שמחה מויטרי, אחד מתלמידי רש"י, ובו כלל לא רק תפילות והלכותיהן ופיוטים ופירושיהם, אלא גם דיני איסור והיתר, הלכות ציצית ותפילין ומזוזה וספר תורה ועוד הרבה. המחזור הגדול והחשוב הזה נדפס לראשונה ע"י "מקיצי נדמים" בשנת תרנ"ג (1893).

גם הרמב"ם כלל בספרו "משנה תורה" לא רק הלכות ברכות והלכות קריאת שמע ותפילה, אלא גם "סדר תפילות כל השנה", הכולל בקיצור ובהשמטות (שכנראה נעשו על ידי הסופרים) את נוסח כל התפילות וברכת המזון.

נוסחאות של תפילות וברכות נמצאות גם בטוד אורח חיים (לר' יעקב בעל הטורים, חי מסביב ל-1300) ובשולחן ערוך אורח חיים (לר' יוסף קארו, חי בצפת אחרי 1500) וכן עוסקים בנוסחאות תפילה רבים מספרי ההלכות ומספרי המנהגים של ראשונים ואחרונים.

מקום מיוחד בעניין זה תופס הספר "אבוד דהם" (מחברו, ד' דוד אבודרהם, שחי בספרד מסביב ל-1350, קרא לו "חיבור פירוש הברכות והתפילות"), המפרש את כל הנמצא בסידורים (גם פרקי המשניות "איזהו מקומן" ו"במה מדליקין") ומביא מנהגים שונים ומסביר את טעמיהם ונימוקיהם.

בכל הספרים האלה, שנתחברו עוד לפני המצאת הדפוס נזכרים סידורי תפילה שונים (לפעמים הם נקראים בשם "מחזור" או "מנהג" פלוני), שהיו להם מהלכים בימים ההם, אשר בימינו נדפסו מקצתם, אבל רובם נשאר בכתבי יד בספריות. הסידורים-המהזורים האלה שונים זה מזה בפיוטים לשב"ת, לחגים ולתעניות — אבל יש בהם גם קצת שינויי נוסחאות בעצם התפילה הקבועה בהתאם לנטייתם אל נוסח ספרד או אשכנז או צרפת, ובהתאם להשפעתם של הפוסקים וספרי המנהגים, שאחריהם קהילות האלה נגדרות.

מספר המחזורים והמנהגים האלה הוא רב מאד, ואנחנו נרשום פה רק חלק מהם ונסדר אותם בסדר א"ב עפ"י שמות מקומותיהם :

- (א) מחזור אויגוין, קרפנטרס ומונפלייר — נהג בקהילות האלה שבדרום צרפת והוא מאחד בתוכו מנהגי ארץ ישראל ומנהגי בבל בהיותו מושפע גם מספרד וגם מצרפת ואשכנז.
- (ב) סידור אפ"ם (= אסטי, פוסנו, מונקלוו) נהג עוד עד קרוב לימינו בקהילות פיימונטי (צפון איטליה) וגם בו ניכרת תערובת ההשפעות של איטליה ושל צרפת.
- (ג) מחזור ארגון (במלכות ספרד) — נדפס לפני כ-300 שנה לצורך גולי ספרד שבסלוניקי שהמשיכו להתפלל לפי נוסח זה.
- (ד) מנהג בגדד — בימינו נשתוו בו נוסחאות התפילה לגמרי לנוסח ספרד, ונשארו מנהגים מיוחדים רק בפיוטים ובסדר ההפטרות.
- (ה) מחזור נוסח ברצלונה, מנהג קאטאלוניה — נדפס שנים אחדות לפני מחזור ארגון.
- (ו) מחזור והראן-תלמסאן — היא העיר אורן במדינת אלג'ריה והעיר תלמסאן הסמוכה לה.
- (ז) סדר כפא וקרסוב והגלילות — בחצי האי קרים בדרום רוסיה. בנוסחו תיו הוא קרוב למחזור רומניא.
- (ח) מחזור דומניא — נהג במדינת רומא המזרחית, היינו ביוון, בטורקיה ובארצות הבלקן.

סידורים עם פירוש וספרים על תפילה

- בדורות האחרונים נדפסו סידורים רבים מאד עם תוספת פירושים וכוונות — מהם על פי פשט, מהם על פי דרש ומהם על פי הסוד — וגם בצירוף דינים ורבים מהם נתפשטו וחזרו ונדפסו בכמה מהדורות.
- הפירושים הם בעלי מגמות שונות: יש המפרשים פשטם של דברי התפילה ויש העוסקים בדקדוק, מקצתם מביאים כוונות על פי הקבלה ואחרים מסבירים הסברים היסטוריים — ועוד דרכים ומגמות שונות לפירושים, שלפעמים הם מאחדים בתוכם אחדות מן הדרכים האמורות לעיל.
- מן הסידורים המפורשים הנפוצים ביותר נזכיר פה:
- (א) סידור ר' יעקב עמדין ("בית אל"), שבו פירושים רבים מאד — גם על דרך הפשט וגם על דרך הסוד — ותוספת של דינים ודברי מוסר על סדר היום, על סדר השבוע, על סדר השנה ועל מצוות רבות השייכות לזה.
- (ב) סידור השל"ה (של ר' ישעיה הלוי הורוביץ, מחבר ספר "שני לוחות הברית") עם פירוש "שער השמים" — גם לפי הפשט וגם לפי הקבלה.
- (ג) סידור "דרך החיים" לר' יעקב מליסא, כולל כל הדינים הנוגעים לתפילה, למועדים וכד'.

- (ד) סידור "נהורא השלם" עם פירוש מר' יחיאל מיכל הלוי עם פסקי דינים לר' שלמה גאנצפריד (מחבר "קצור שלחן ערוך").
- (ה) סידור "עיון תפילה", כנ"ל עם תוספת דינים ופירוש מאת ר' יעקב צבי מקלנבורג, מחבר "הכתב והקבלה".
- (ו) סידור "עבודת ישראל" לר' יצחק דוב (בער) עם פירוש העוסק בפשט ובדקדוק וגם במחקר היסטורי ובהשוואת נוסחאות ובירורן.
- (ז) סידור "אוצר התפילות" (וילנה) עם הערות גדולות ומאמרים חשובים על כל עניין שבסידור ועם פירושים אחרים מסוגים שונים, ובייחוד הפירושים "עיון תפילה" הכולל ביאורים מלוקטים ו"תיקון תפילה" הכולל השוואת הנוסחאות השונות ובירורן.
- (ח) סידור "עבודת הלבבות" לר' זאב יעבץ (ברלין, תרפ"ב) עם מבוא בשם "התורה והתפילות" והרבה הערות בתוך הסידור ועם שני פירושים: "פשר דבר" להסברת הענין ו"מוצא דבר" להראות מקורות דברי התפילה בכתבי הקודש.
- (ט) סידור "עולת ראייה" להרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק עם מבוא גדול בעניני תפילה ועם מאמרים על קטעי תפילה על דרך ההגות.
- (י) סידור "צלותא דאברהם" מאת הרב יעקב ורדיגר על פי מנהג אדמו"ר מצ'חנוב עם פירושים הכוללים גם ביאורי דינים וגם בירורי נוסחאות ומנהגים בהלכה, באגדה ובקבלה.

סידורים מיוחדים לתלמידים

- (א) "מפי עוללים" — הוצאת "אמנות", תל-אביב, עם תרגום הזלקים הארמיים לעברית ועם מעט פירושי מלים בפרקי אבות ובפיוטים. יצא בכרכים נפרדים: לחול ולשבת, למועדים, לראש השנה, ליום הכפורים.
- (ב) "שירה חדשה" של ח. ד. רוזנשטיין (מהדורה ארץ-ישראלית חדשה יצאה בהוצאת "אשכול", ירושלים) עם מראי מקומות לפסוקים ולמשניות וכד', עם שמות לפרקי התפילה ועם ביאור ופירוש.
- (ג) תפילה שלמה מאת אמוראי — בהרב.

ספרים הדנים בענייני תפילה

- (א) ברוב הסידורים המפורשים המנמיים לעיל נמצאים מבואות הדנים בענייני תפילה, ובייחוד בסידור "אוצר התפילות" שמלבד המבוא שלפני הסידור יש בו הערות הסברה לפני קריאת שמע וברכותיה, לפני שמונה עשרה, לפני ברכת המזון ועוד. בכל המבואות האלה נמצאים דברים היכולים להועיל למודה ולמעייין.

- (ב) מספרו הגרמני הגדול של פרופ' י. אלבוגן על התפילה יצא (בהוצאת דביר, תרפ"ד) תרגום עברי של החלק הראשון.
- (ג) "מקור הברכות" לר' זאב יעבץ (ברלין, תר"ץ) — ספר קטן (97 עמודים) המבאר בצורה מרוכזת את מקורותיהם ותולדותיהם של הברכות, התפילות, הקריאות ושאר חלקי הסידור.
- (ד) "יסודות התפילה" מאת אליעזר לוי (הוצאת "ביתן הספר", תל אביב) — מחקר על תולדות התפילה ומקורותיה, מנהגיה וטעמיה.
- (ה) "תורת התפילה" מאת אליעזר לוי (הוצאת ציוני, תל אביב) — מסודר על פי סדר התפילה ומסביר תוכנה ומהותה, דיניה ומצוותיה, מנהגיה ומקורותיה.
- (ו) "שיח תפילה" — על תולדות התפילה ובית הכנסת ועל מקורות המנהגים וטעמיהם מאת הרב אברהם ישראל כהן מלונדון (יצא לאור בירושלים בשנת תשכ"ד על ידי "א" מכון להוצאת ספרים).
- (ז) מלבד זה מתפרסמים מאמרים ומחקרים, הערות והסברות הנוגעים לתפילה בקבצים שונים ובכתבי עת תורניים ומדעיים.